

Просто уявіть собі, що на момент арешту цієї тендітної дівчини не було ще й двадцяти п'яти років. Те, як їй вдалося вижити, пройти крізь пекельні кола в'язниць, таборів, колгоспу, не отруїтись ненавистю і отупінням, не піддатись, не стати стукачем - гідне великого подиву і поваги. Жага життя, любов до своєї землі і захоплення людьми в ній настільки великі, що перетворились на протиотруту до навколишньої абсурдної реальності. Почуття гумору — як не дивно в книзі є й анекдотичні історії - також підтримувало в найважчі хвилини. І, врешті, автор змогла уникнути найпідступнішої з небезпек: вже після повернення не заразилась "тюремною хворобою", від якої на свободі повільно згасали її співвітчизники в Польщі, теж повернувшись із таборів. Навпаки, Барбара Скарґа активно влилась в суспільне життя, закінчила докторат Варшавського університету і незабаром написала свою першу філософську книгу "Народження польського позитивізму 1831-1864". В 1995 році за свої заслуги вона була вшанована орденом Білого орла — най-вищою нагородою Польщі. Попри все, через що пані професору довелось пройти, вона дожила майже до дев'яноста років, зберігаючи виняткову ясність розуму, про що свідчать її книги.

БАРБАРА СКАРґА

ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ

ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ

БАРБАРА
СКАРґА

ЩЕ ЮМОРУ

1944
1956

Барбара Скарґа

**ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ...
1944–1956**

Переклад з польської Дмитра Антонюка

УДК 82-94+93/94
С 42

Скарга, Барбара

Після визволення... 1944–1956 / Барбара Скарга ; пер. з пол.
Дмитра Антонюка. – Чернівці : Книги – XXI, 2018. – 352 с.

ISBN 978-617-614-195-2

Ця книжка – своєрідний репортаж зі сталінських таборів. Заарештована 25-річною дівчиною за зв'язки з польським підпіллям, Барбара Скарга (1919–2009) пройшла всі етапи радянського “перевиховання”: тюрма, трудові табори, заслання. Хоч події в книзі описано з віддалі трьох десятиліть, авторка дуже живо відтворює збережені в пам'яті деталі й сюжети з побуту зеків, образи людей по цей і по той бік колючого дроту, свої тогочасні думки й відчуття. Це не проста мандрівка спогадами, але, як пише авторка: «Є речі, варті не просто бути зафіксованими. Про них треба б кричати так голосно, щоб той крик почули всі. Бо вони й досі актуальні, й досі наче камінь на нашій долі».

УДК 82-94+93/94

Книгу видано за підтримки Польського Інституту в Києві.

Переклад здійснено за підтримки Міністерства культури і національної спадщини Польщі в рамках Стипендіальної програми Gaude Polonia.

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

Уперше видано 1985 року.

Перекладено за виданням 2008 року.

Copyright © by Barbara Skarga

«This translation is published by arrangement

with Spoleczny Instytut Wydawniczy Znak Sp. z o.o., Kraków, Poland.»

© Книги – XXI, видання українською мовою, 2018

© Дмитро Антонюк, переклад, 2018

© Вікторія Гапоненко, ілюстрації, 2018

© Анна Стьопіна, обкладинка, 2018

ISBN 978-617-614-195-2

Усі права застережено.

Зміст

Від перекладача.....	5
Від автора.....	8
Щоденне життя: в'язниця.....	11
Шпиталь.....	38
Робота.....	98
Щоденне життя: табір.....	162
Кохання.....	192
Театр і актори.....	227
“Будьоновка”.....	264
Кордон.....	334
Додаток до польського видання.....	349

Від перекладача

Коли я був у Варшаві, то в квартирі, яку винайняв, знайшов був монетку у два ґроша — вона застрягла в щілині старих меблів. Датовано її 1949 роком. Тоді майбутня авторка цієї книги, Барбара Скарґа, зустріла своє тридцятиліття, перебуваючи в таборі посиленого режиму поблизу міста Балхаша, що в Казахстані. Позаду було вже п'ять років її ув'язнення, впродовж яких вона пройшла крізь жахіття задушливих енкаведистських в'язниць, відчула на собі суворий клімат Комі АРСР. Попереду лишалося ще шість років таборів і заслання, коли вона досконало вивчить, що означає бути зеком у Радянському Союзі, і як мало в цій країні відрізняє зека від "вільного".

В польській мемуаристиці, присвяченій цій тематиці знаємо чудову книгу Ґустава Герлінґа-Ґрудзінського "Інший світ", але, на відміну від її автора, Барбара Скарґа випила значно повнішу чашу страждань, пробувши в "найпрекраснішій країні на світі" цілих одинадцять років. Останні півтора — у глибокій казахській глушині, в колгоспі "Будьоновка". І все ж, попри безкінечні знущання, голод, фізичне і моральне виснаження, мова авторки не є мовою ненависті до гнобителів і катів. Навпаки, у своїх рефлексіях вона намагається зрозуміти російський народ, пояснити його ментальність історичними чинниками, зазирнути якомога глибше. Читаючи її описи тогочасних людей, ловиш себе на моторошній думці, що поведінка нашого північного сусіда мало чим змінилась за останні сімдесят років. Той самий спосіб мислення, такі самі дії. Це розуміння надзвичайно важливе за сьогоднішніх складних обставин, бо пояснює, чого можемо чекати. З такого погляду "Після визволення" є не лише яскравою пам'яткою тоталітарної доби, а й, до певної міри, практичним посібником.

Надзвичайно важливими є також і спогади авторки про українців. Деякі місця вражають, деякі обурюють, деякі розчулюють до сліз. Приміром, надзвичайно промовистими є такі слова: “Я ніколи не симпатизувала українцям, їхні жорстокі вчинки викликали щиру ненависть. І ось там, далеко від наших земель, я раптом уgliedіла загублений, нещасний народ, який мав у собі щось від степового сокола. Він був красивим в польоті, радіючи могутності своїх крил, і страшним, коли, падаючи мов куля, встромляв кігті в тіло здобичі. Цей народ хотів бути вільним, тільки не знав, як боротись за волю”. Це не слова байдужої до нас людини і не слова ворога, який не шукає порозуміння, що у світлі нинішніх усе ще непростих польсько-українських стосунків має неабияке значення.

Просто уявіть собі, що на момент арешту цієї тендітній дівчині не було й двадцяти п’яти років. Те, як їй вдалося вижити, пройти крізь пекельні кола в’язниць, таборів, колгоспу, не отруїтись ненавистю й отупінням, не зламатись, не стати стукачем, — гідне великого подиву і поваги. Її жага до життя, її любов до своєї землі і захоплення людяністю інших настільки великі, що перетворились на протитруту до навколишньої абсурдної реальності. Почуття гумору — як не дивно, в книзі є й анекдотичні історії — також підтримувало її в найважчі хвилини. Ну і нарешті авторка зуміла уникнути найпідступнішої з небезпек: уже в Польщі не заразилась “тюремною хворобою”, від якої на свободі повільно згасали її співвітчизники, що повертались із таборів. Навпаки, Барбара Скарґа активно влилась у суспільне життя, закінчила докторат Варшавського університету і незабаром написала свою першу філософську книгу “Народження польського позитивізму 1831—1864 рр.” (1964). В 1995 році за свої заслуги вона була вшанована орденом Білого Орла — найвищою нагородою Польщі. Попри все те, через що пані професору

довелось пройти, вона дожила майже до дев'яноста років, зберігаючи виняткову ясність розуму — про це свідчать її книги.

Наостанок стилістична заувага. У тексті авторка зберігає російське звучання деяких слів та висловів. Я дозволив собі подати в такому ж дусі й власні назви, оскільки, на мою скромну думку, це відповідає змістові та стилістиці спогадів.

Висловлюю щиру подяку за допомогу в перекладі цієї книги голові польського PEN-Клубу Адаму Поморському, а також Богумілі Бердиховській, колегам Олександрові Бойченку і Олесю Герасиму.

Дмитро Антонюк

Від автора

Писання спогадів є потребою старих людей, потребою природньою і, загалом, цінною історикам. Та річ у тім, що минуле стирається, від нього лишаються якісь обривки, часом геть нецікаві, а навіть якщо й варті фіксації, то віддаль уже кинула на них свою тінь. Автор відчуває, що дивиться назад абсолютно з іншої перспективи і не може відтворити правдивої картини своїх переживань. А скільки ж постатей, голосів, подій з'являється ледь помітним слідом... Чи можна прорватися крізь імлу власного забуття?

Це одна з причин, яка паралізувала мою руку, що тримала перо. Та все ж є речі, варті не просто бути зафіксованими. Про них треба б кричати так голосно, щоб той крик почули всі. Бо вони й досі актуальні, й досі наче камінь на нашій долі.

Писати про ГУЛАГ після книги Солженіцина важко. Вона містить такий багатий фактаж і дає такий чудовий аналіз, що надовго залишиться базовим джерелом знань про ту чужу країну. Втім, з деякими його думками не можу погодитись. Солженіцин дивиться на табори з російської точки зору. Загалом погляд зсередини має велику цінність. Однак він не добачає тих речей, які вражали європейця. Від моменту арешту й аж до звільнення європеєць зазвичай реагував інакше, ніж росіянин. Іншим було його політичне і моральне становище, яке визначало всю його поведінку й переживання.

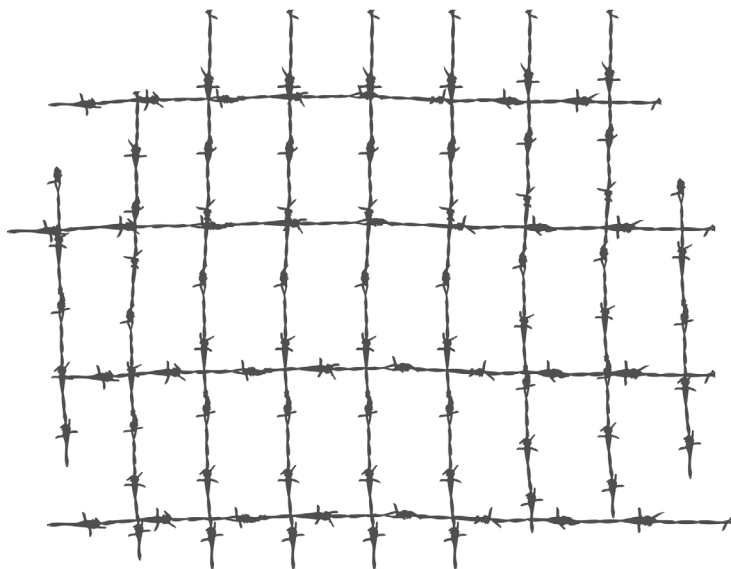
Колись, як ми ще сиділи в таборі, то обіцяли собі описати його з гумором як світ цілковитого абсурду. Сьогодні ж мені важче зберігати той гумор, може, власне, тому, що дивлюсь з віддалі, тому, що вже є не актором, а глядачем, який усвідомлює моральне та фізичне спустошення, яке принесли ті роки. Але часом насмішка сама проситься на перо, бо гостріше сприймає, яскравіше змальовує.

Моя книга не має строгої композиції. Спогади, добуті із забуття, насилу вкладались у тематичні ряди. Не хочу їх перескладати, вишиковувати з більшою логікою. Хай плинуть так, як писались. А писались довго. Почала я цю книгу років зо п'ять тому і багато разів переривала роботу над нею. З прикритим відчуттям сідала за неї знов. Якби не друзі, то, певно, б ніколи її не закінчила. Зрештою, я не знаю, чи книга закінчена. Можна було б написати набагато більше, та чи не достатньо й того, що в ній уже є?

Барбара Скарґа, 1984 рік

Щоденне життя: в'язниця

Підйом був о п'ятій ранку. Гримання в двері правило за сигнал. Починався день, ранішній туалет, ранішня черга до параші. Треба було швидко справити свої потреби, поки не відчиняться двері і не надійде наказ виносити відро. Звісно, можна було відкласти цю справу на потім, та це означало, що наші екскременти будуть отруювати повітря до вечора. Тож ми підганяли одна одну, але зазвичай це не мало великого значення: шлунки були розладнані і лише кільком з нас вдавалось усе встигнути. Іноді всіх нас відводили до вбиральні, де можна було у холодній воді помити руки. Таке щастя траплялось нам як виняток: черговий наглядач мусив бути у надзвичайно доброму гуморі. А так, щойно відчинялись двері, по черзі дві з нас

хапали за великі залізні вушка, насилу піднімали повнісіньке, щонайменше вісімдесятилітрове відро і поважно, аби не розхлюпати, виносили його з камери. Це не була приємна праця, але я її виконувала охоче, власне, з огляду на ту воду, якої нам бракувало, на можливість скористатися вбиральнею, ну і на прогулянку коридором. Оті сто метрів туди й назад. Розім'яти ноги.

Параша поверталась до камери чистою, вимитою, однак це не означає, що вже без свого міцного духу. Бляха, споліскувана самою водою, була ним просочена. Після того як її повертали на місце в куті, параша починала правити нам за умивальник. У перші місяці тюрми нам не давали води, тож ми мились ранішньою кавою. Півлітра того чорного пійла мало стати нам для вмивання очей, рота, хоча б трохи — тіла і для пиття на цілий день, аж до шостої вечора, коли давали нову, таку саму завбільшки, порцію, цього разу "чаю", себто води не коричневої, а жовтуватої. З часом ми вибороли собі право на відро.

Виносячи парашу, її можна було наповнити по вінця. Тож ми мились крапельку краще, але не надто. Параша мусила служити до вечора. Тепер кожна з нас могла вилити до відра не більше ніж по одному кухлю. Це була сувора умова, дотримання якої ретельно пильнували. Ввечері, якщо буде місце і воду не вип'ють, одна чи дві з нас помиються трохи ретельніше.

Камера невелика. П'ять метрів уздовж, два з половиною вшир. Нас чотирнадцять. Восьмеро сплять з одного боку, шестеро з іншого (бо там параша), валетом, наче сардинки в банці. Денний одяг намагаємось зібрати в маленькі грудки, щоб був прохід посередині. По черзі пробуємо ходити вперед-назад, вперед-назад, по кількадесят разів. Меблів немає зовсім. Сидимо на підлозі, радіючи, що вона дерев'яна. Завжди тепліша від бетонної. Чекаємо на ранкову переключку. Вона триває недовго. Уже здалека чути,

як відчиняються двері, команди звучать уже поруч, уже знову чути ключ у замку. Стаємо в ряд. Заходять, звичайне: “Скільки вас?” — “Чотирнадцять”. Наглядач, який заступив на чергування, рахує нас пальцем. Бо ж рахуба є річчю нелегкою. “Хворі є?” — питає. — “Нема”. Ще один пильний погляд: чи не причепитись до чого, чи нема чогось підозрілого, — але той, який був уночі, підганяє, хоче йти спати. Тепер чекаємо на сніданок. Хліб, півлітра кави — це все. Тільки дехто має передачі. Частують інших зубком часнику чи кавалком цибулі. Смакує, як найкраща ковбаса.

Ранкові години проводимо за полюванням на вошей. Пані Г., мистецтвознавець і архітектор, з цього приводу завжди озвучує кілька чудових думок щодо естетики щоденного життя. Я не така витончена, але схвалюю це заняття — воно чудово вбиває час. Вошей у нас купа, тож огляд усіх швів у білизні і сукнях поглинає розтягнені до безкінечності години. Ми також маємо свої спостереження щодо поведінки цих милих створінь, їхніх хамелеонських здібностей чи орієнтації в просторі. Знаємо, що коричневі живуть на А., вони зійшли з її коричневого светра і шпаринами в дошках перебралися прямо до Г., б’ючись з її рідними, що мають радше чорну масть. Деякі великі, інші малі й надзвичайно жваві. Розмови про вошей є неприємністю для одних і розвагою для інших. Зрештою, про що маємо говорити, якщо відомо, що *стукач* сидить з нами і занотовує в пам’яті кожне слово? Часом лише Гелька дає волю фантазії. Сидить сливе при параші, бо прийшла останньою. Вона єдина *битовічка* серед нас. (*Битовічка* означає, що ув’язнена за кримінальний злочин.) Підозрюю, що була проституткою, в кожному разі має багатий досвід. Її розповіді найчастіше торкаються довоєнних польських в’язниць. Ми їй не віримо, розповіді неправдоподібні. “В такій камері, — каже, — сиділо нас тільки дві, стояло два ліжка”. — “Ліжка?” — дивуємося. — “Так, такі

койки, і матраци, а ще покривала, простирадла й подушки". В покривало ще можу повірити, але щоб у тюрмі були подушки, то це мені видається великим перебільшенням, — минуле зазвичай ідеалізується. Але Гелька згадує далі: "У нас були шашки, шахи — справжні, а не як оце ви робите з хліба". Недобре — помітила, що у нас є шахи, а це заборонено. "Нам давали книжки, і не було параші, зате був умивальник, і ми щодня ходили до туалету". Казочки. Бачу, як решта дівчат тихенько усміхаються, ввічливо підтакуючи. "А політичні навіть мали папір, олівці, ручки, я про це знаю, бо прибирала в їхній камері, самі вони не хотіли того робити, і мали стільки книжок, і шафки на речі, і стільки речей, і листи писали, і..." — "Білий хлібчик їли з маслом і ковбасою". — "А щоб ви знали, все так і було, бо в тюрмі був магазинчик, де вони купували все, що хотіли". Знизуємо плечима. В'язниця — це в'язниця, щоправда, не маємо жодної порівняльної шкали — кожна з нас уперше в такому місці, — але щоб одразу білий хліб і подушки, то це занадто. У нас немає жодних матраців. Про простирадла навіть не мріємо. Старе зимове пальто, яке спромоглася прислати мені родина, якомога рівніше розкладаю на підлозі, на нього кладу навпіл покривало — так, щоб однією його частиною вкритися, під голову клунок зі зміною білизни — і ліжко готове. Підлога м'яка. Як каже наша дорога пані архітектор, дошки мають надзвичайну здатність прогинатися під вагою, вони пружні, як гамак, зручні. Власне, накриватись нема потреби, бо в камері й так душно, тепло від бабських тіл і смердить. Покривало служить радше ізоляцією від дотиків розігрітих, спітнілих чужих кінцівок, рук, плечей, ніг, стегон, що тиснуться, переплітаються, соваються, наче шукають більше місця для себе, більше вільного простору.

Час вимірюється точно за годинником. Обід. Знаменитий суп з риб'ячими очима, ложка каші без жиру, без м'яса.

Довгі пообідні години іноді заповнюємо якоюсь розповіддю чи навіть лекцією, бо й навчатись ми намагались, наскільки це було можливо, вечірній суп і “чай”, винесення параші і, нарешті, *отбой*. Світло горить цілу ніч. Руки наказують тримати поверх покривала, напевне, з остраху, щоби хтось собі не порізав вени. Але й так не маємо чим, хіба склом, яке хтось випадково знайшов, виходячи до коридору на прибирання. Такий відламок скла — це скарб. Ним можна підпиляти нігті, відрізати кусник сала, поділити цибулю. Має бути добре схований, бо перша ж ревізія — і його відберуть. В’язень не має права на гострі предмети, голки, ножиці, спиці до плетіння.

Світло немилосердно сліпить. Заважає спати. Ніч недобра. Кожна з нас наслухає, чи не йде хтось коридором, чи кроки, які чутно, минуть камеру, чи зупиняться біля дверей. Скрегіт ключа змушує тремтіти. Ніч — це пора допитів. Зазвичай викликають після *отбоя*, власне тоді, коли нарешті зморить перший сон. Брутально, з криком напівпритомного в’язня підганяють: “*Давай, давай!*” Щойно забрали одну, як знову відчиняються двері, і знову сакраментальне питання: “*На букву К?*” Відповідають усі Ковальські, Ковнацькі, Краєвські, поки не прозвучить прізвище обраної. Тоді ще ім’я і *отчєство*, щоб не було помилки, і побігли, *бистреї*. Решта тихо моляться, щоб сьогодні ще спати спокійно.

Пам’ятаю, як у перші три місяці мого ув’язнення лазня не працювала. У нас були не лише воші, а й короста. Ми немилосердно чухались, у декого були справжні рани. До лазні нас відвели вночі, раптово, наказавши взяти всі речі, які мали. Там нам видали по шматочку мила і наказали роздягтись догола, речі повісити на спеціальні вішаки. Їх усі запхали в піч, так звану *прежарку*, щоб у високій температурі знищити вошей. Вода була гаряча, спливала з нас чорними струмками. Ми почувались би дуже освіженими,

якби не вигляд наших власних тіл, жовтих, обвислих, які ледве ховали випнуті кісті. Кілька місяців, а вже таке фізичне виснаження. Кожна з тривогою думала, що буде далі, як довго витримає організм.

Радістю були прогулянки. Почались також не одразу, мабуть, пізніше за лазню. Нас виводили до малого внутрішнього подвір'я, де ми ходили колом. Світило сонце, наближалась весна, і ті теплі промені будили надії. Яка омана.

З прогулянками був пов'язаний один анекдотичний випадок, про який дізналась уже на батьківщині. Шеф штабу нашого округу¹, якого далі називатиму просто шефом, сидів сам у камері. Мав важкі допити. Після одного з них йому оголосили про швидке завершення справи, а це не віщувало нічого доброго. Він був майже впевнений, що наближається час найбільшого випробування. Яюсь уранці, ще затемна, почув в коридорі брязкіт зброї і тупіт багатьох ніг. Клацнули замки, відчинилися двері. Йому наказали вийти, залишити в камері речі, дозволили накинути лише плащ. Його оточив озброєний конвой, який повів не до виходу, а в протилежний бік, якого не знав. Казав мені, що навіть не встиг помолитись, тільки шкодував, що не в мундирі, бо вже звик до нього. Вивели у внутрішній дворик. Свіже повітря після багатьох місяців у камері діє як опіум. Несила йти, паморочиться в голові, дивний шум у вухах. Ця раптова доза кисню завелика для стиснутих легенів. І він оперся об одвірок, але здужав себе опанувати і пройшов тих кілька кроків під протилежну стіну. Конвой став навпроти з автоматами наготові. Чекав. Хтось із солдатів крикнув: *"А ви попробуйте похідити, пошевеліться"*. Але він стояв, нетерпляче чекаючи на кінець. Тим часом солдати витягли кисети з тютюном,

---

¹ Ідеться про Армію крайову. (Тут і далі — прим. перекладача.)

почали крутити *банкрутки*, жартувати між собою. Зрозумів, що когось чекають, і справді — один з солдатів кудись побіг. Може, гукнути старшого офіцера, що все готове? Ні, незабаром повернувся зі звичайним табуретом, поставив його біля шефа, запрошуючи сісти, якщо йому важко ходити. *"Нічево, — казав, — слeдуючій раз прівикнете"*. Тепер уже взагалі не розумів, що відбувається.

Сідати не хотів, сідати в таку хвилину здавалось чимось немислимим. Нарешті начальник конвою наказав йому вертатись. Знову опинився в камері. Чи хотіли налякати? Чи то була ще одна спроба його зламати? Не міг собі пояснити тієї дивної події. Лише наступного дня, коли прийшов той самий конвой, тільки в інший час, близько полудня, і начальник ввічливо спитав, чи почувається трохи ліпше і чи зможе сьогодні трохи походити, бо ходьба додає сил, раптом зрозумів, що йому вперше дозволили регулярні прогулянки. То була лише прогулянка, не більше.

Скільки ж то таких дрібних речей, які недосвідчений в'язень хибно розуміє. Ходили легенди, ніби в'язнів умисно годували солоною рибою і не давали води. Справді бували часи, коли єдиною їжею була та риба, а з водою було кепсько. Чи хотіли ще більше пригнобити бідних зеків? Не думаю. Причина полягала у жахливому господарстві і ще гіршому розподіленні. В тюрмі бракувало відер, кранів у камерах не було, тож дати воду такій кількості в'язнів ставало нерозв'язною проблемою. А що рибу, з якою в Росії значно краще, ніж з м'ясом, постачали регулярніше, то й не дивно, що саме нею нас годували. Влітку м'ясо псується, натомість солоня риба чудово зберігається. Тож рибу давали і на етапах, коли знов-таки було складно з водою. Нам приносили у вагон відро на кожній більшій станції, але треба було трохи вмитись, трохи попиту, і раз-два — відро вже показувало дно. Спрага мучила, то правда, але... Я пізнала той край і упевнилася, що в таких

моментах більше незугарності, браку організації, байдужості до в'язнів і звичного убозтва, ніж умислу.

Якщо вже комусь хотіли насолити, то робили це інакше і ефективніше. Достатньо було наших голодних порцій, важких допитів, заборони на передачі, карцеру і низки винахідливих тортур, фізичних і психічних, які слідчий застосовував не раз із задоволенням, а інколи з нудьгою. Не кожному вдавалось пройти через це. У нас у камері було три випадки смерті. Перший дуже печальний, хоча ніхто не любив пані Зофії. Не була приємною людиною. Заздрісна, агресивна, із шаленим апетитом, ладна з'їсти все, що трапить до рук. Мала бути неабиякою господинею, цілими днями розповідала про свої кулінарні здобутки. Запам'ятався мені її рецепт якогось неймовірного маківника. Коли людина голодна, то любить говорити про їжу, але не варто, бо від цього виділяється шлунковий сік і голод стає нестерпним. Ми протестували проти тих розповідей. Тож не відразу зорієнтувалися, що в неї голодна хвороба. Може, то була пелагра, а може, туберкульоз кишок, хвороба, з якою я пізніше часто стикалась у таборах. Почалася з виснажливих проносів, жахливого зневоднення, слабкості, такої бистроплинної, що за місяць не можна було впізнати цієї живої, енергійної жінки. Я не мала досвіду, не усвідомлювала, що їй зле. Мені прикро писати про цю смерть, яка не мала в собі гідності, навіть поваги, їй не співчували. Хворий на шлунок викликає відразу цілої камери. Це мука — бути свідком постійних симптомів цієї недуги, мука для хворого — не могли позбутися цих свідків. Усе постійно діється на очах усіх, найприкріші, найінтимніші переживання і справи. Нас заскочило зненацька, коли пані Зофія раптом почала спадати з параші, її схопили під руки, понесли на постіль. За чверть години вона вже померла. Все це здалось нам жахом.

Кілька місяців по тому померла інша наша товаришка, особа старша, з хворим серцем. Тоді ми були в доволі великій камері, посеред якої, як єдина річ з меблів, стояв стіл. Під ним вона постелила собі постіль і там, уночі, перенеслась до кращого світу так тихо, що ніхто не почув навіть зойку. Хтось скаже: символічно — під столом. Але повірте, тоді ніхто так не думав, навпаки — місце було привілейоване, ним спеціально поступились хворій як тихим, трохи прихованим від вічка, і що найважливіше — стільниця затуляла електрику. Там був затінок.

Третього випадку смерті не забуду. Якщо котрийсь із них нас і нажахав, то власне цей. То не була природна смерть, а справжнє вбивство, витонченіше за укол фенолу. Історію арешту цієї жінки я почула, ще до знайомства з нею, від особи, яку того дня взяли разом з нею. Пізніше ті самі подробиці підтвердила мені сама пані Вера. Її затримали на вулиці під якимсь приводом і забрали до комісаріату. Відтак обох жінок загорнули в покривала так, щоб нічого не бачили, і перевезли до МВД на вулицю Офярну. Нащо була та вистава, важко сказати. Може, гадали, що заплутають її, що не впізнає місця, достатньо вже відомого завдяки першому перебуванню більшовиків у нашому місті, а потім і німців? Деякі будинки мають ту особливість, що служать усе тим самим цілям, міняються лише влада і мундири. ґестапо перейняло будинок від НКВД, НКВД, своєю чергою, — від ґестапо. А що це місце взагалі було відомим у Вільні, то ні одна з жінок не мала жодних сумнівів щодо того, де опинилась. Зрештою, одна з них за освітою була юристкою, тож ходила тими самими коридорами перед війною, коли там ще містились суди. Сказала мені навіть, що кабінет *наркома* колись належав голові апеляційного суду. В підземеллях тоді тримали судові архіви, але хіба не шкода було використовувати для папірців ті камери з товстими стінами, ті вже готові ґрати, поставлені колись

іще царською владою? Бо це вона побудувала ту споруду під суди і тюрму. Пані А. потрапила до моєї камери. Пані Вера — до іншої, де сиділа одна з моїх подруг. Тому можу на підставі тих різних свідчень відтворити її історію. В день арешту нездужала, мала діарею. Неймовірна річ. Під час першого допиту, власне в тому ж кабінеті голови суду, сам *нарком*, якого ми називали злотоустим, бо всі передні зуби в нього були золоті, наказав принести відро. Коли вона підводилась, бив її власноручно, коли сідала, чекав, поки скінчить, звинувачуючи її й погрожуючи. І все це в оточенні почту офіцерів. Потім була камера, нічні допити, побиття, врешті, кілька тижнів по тому, карцер із льодяною водою. Там дісталася запалення нирок. Мені розповідали, яка вона була тверда, яка оптимістична, як не дозволяла падати духом зазвичай молодшим від неї ув'язненим. Наказувала їм робити гімнастику, тренувати пам'ять, щоб не слабшала від голоду. Після карцеру вже не була тією самою людиною, геть утратила здоров'я. Тільки блиск в очах був, певно, такий самий, як раніше, і такі ж тверді слова.

Була вже друга половина травня 1945 року. Одного дня мені наказали збиратися з речами. Мене провели вже так добре відомими коридорами в'язниці до чергової кімнати, де — о радість! — побачила подруг, колег, товаришів з конспірації. Була там і пані Вера. Я її до того не знала, але вже багато про неї чула. Пам'ятаю її сіре обличчя, підпухлі очі, тремтячі руки. Нас вивели на подвір'я, оточили конвоюєм, і так ми вийшли на залиту сонцем вулицю. Нас вели через площу Лукішки в напрямку Лукіської в'язниці. Ми, напевно, чудово виглядали. Бо пам'ятаю, що нам зустрілась молода пара у світлому весняному одязі, вона несла цілий оберемок нарцисів. Стали наче вкопані, я ясно бачила жах на їхніх обличчях.

Пані Вера не могла йти, тож спершу ми з подругою вели її під руки, але й самі не були дуже сильними. Солдати

дозволили допомогти їй нашим чоловікам. Її мало не влочили, вона ледь переставляла набряклі, важкі ноги.

На щастя, ми опинились в одній камері. Спершу вона ще трохи підводилась, ще багато чого нам розповідала, та з кожним днем слабшала. Ми просили допомоги у вільної лікарки. Та пообіцяла, що негайно переведе хвору до тюремного шпиталю, і більше не з'являлась. Взагалі припинила приходити до нашої камери. Ми чули, як вона робить обхід, як одні за одними перед нею відчиняються двері, сусідня камера, наша на черзі, але кроки, кроки нас минають, ідуть далі, і вже чути, як тюремник відчиняє двері наступної камери. Тоді ми стукали в двері, вимагали, щоб прийшли лікар, начальник в'язниці. Все марно. Жодної реакції. Чергові тюремники взагалі не зважають на наші прохання. Лише коли почалась агонія, коли вона майже втратила притомність, її забрали. Мабуть, померла того самого дня. Наступного дня лікарка, наче й не було нічого, відвідала нашу камеру під час ранішнього обходу.

В Лукиській в'язниці нам було краще. Вікно широко відчинене, щоправда, надзвичайно тісно, але більше повітря. Було видно подвір'я і котиків, що на ньому грались. Ми дивились на них годинами.

Ми почували себе ще в Польщі. Скрізь сиділи поляки. Ми розмовляли зі всіма камерами навколо, з тими, що з боків, і з тими, що вище і нижче, а також з тими, які було видно в іншому крилі. Тоді ми вже чудово знали азбуку Морзе, тож новини переходили через усі приміщення, всі новини — чи тутешні, чи з міста. Ми вже знали, що людей вивозять, що йде етап за етапом, що, напевно, і до нас прийде черга. Нас також часто забирали на роботи. Це була удача, бо зазвичай нас вели доволі далеко, до такого собі будинку, що стояв осторонь і де закінчувався ремонт. Ми там мили вікна, підлоги, двері, і завжди вдавалось отримати від робітників трохи махорки, обміняти

якимись новинами: то були росіяни, білоруси, литовці — не поляки. До останніх не було довіри, щоб їх так вільно випускати, хоч ми насправді не виходили за мури. Але й ті хлопці були приятними, і завжди був це який-не-який контакт з іншими. Вийти з камери, походити, порухатись, поговорити з кимось — це неймовірна розвага, так коротаєш день, так відволікаєшся від думок.

Ні, ми не вішали носа. Іноді влаштовували собі прекрасні забави. Добре пам'ятаю, що на Новий рік, ще в старій тюрмі, вирішили ми зробити бал у складі дощок. Повдягали на себе покривала, якісь сорочки, якщо хто мав, і під звуки співу та ритмічний стук ложок об підлогу пари почали танцювати. Одразу ж прибігло з криком аж троє наглядачів, бо все це відбувалось після вечірньої переключки і слід було дотримуватись нічної тиші. Вони взагалі не могли зрозуміти, що відбувається, напевно, думали, що ми подуріли. Ми ж спокійно пояснили, що на Новий рік зазвичай справляють бали, тож і ми собі вирішили такий бал влаштувати. Пирскали зі сміху, дивлячись на їхні дурнуваті міни.

Є такі, хто реагує на в'язницю, на все, що там з ними стається, величезним пригніченням. Моляться, плачуть, сидять напівмертві, не надто реагуючи на все, що діється навколо. Вони нестерпні, заражають інших, тягнучи на дно, до депресії, безодні, зречення. Є інші, які, наче клоуни, постійно рухаються, не лишають можливості зосередитись, ні хвилини тиші, завжди втручаються, завжди хочуть бути присутніми словом, хоч достатньо й того, що вони є тут, у цій камері, і що неможливо позбутись їхнього товариства. Ці теж нестерпні. Їхня галаслива всюдисущість напинає й так до краю напружені нерви. Але не можна жити без сміху.

Сміх є порятунком, він дає дистанцію до ситуації, в якій ми всі опинились; він нас визволяє, каже подивитися ніби

ззовні на нас самих, на страждання, полегшуючи його. Він також є зброєю проти тих, хто хотів би бачити нас переможеними, наш сміх їх ображає, дивує, дає взнаки, що ми ще не перетворились на рабів, що маємо ще людські реакції, що бачимо абсурд тієї реальності, в якій нам випало зараз жити. Сміх — це духовна незалежність, і кати скаженіють, коли чують його. Тоді кризь зціплені зуби цідять: *“Ти ещо у меня посмейошся”*.

Щоденне життя у в'язниці — це допити. Правильніше було б сказати — нічне життя, що починається одразу після вечірнього *отбоя*, триває до ранку і закінчується по-різному. Солженіцин описав кільканадцять різних тортур, які застосовували енкаведисти. Засліплення електричним світлом, сидіння на краю стільця, карцер, ну і просто побиття. Але чи не найгіршою мукою для матері, яка знає, що її малих дітей забрали до совецького сиротинця, є та, коли удавано грайливий слідчий починає малювати перед нею майбутнє, зустріч з двома відданими комуністами, які навіть не захочуть дивитись на матір. Це страшна погроза: Ірена, якій це щодня повторюють, жадаючи, щоб вона виказала адресу розшукуваного батька, діяча АҚ, сидить біля мене на тюремній постелі, опершись до стіни, з обличчям у долонях і молиться. Її тортури тривають годинами, цілодобово, без кінця, але вона таки не піддається, хоч на її місці можна завити. Під іншою стіною сидить Лоня, в дивній позі, трохи вигнута вбік, з неприродно нахиленою головою. На її худому, виснаженому тілі чорні синці, — кожен рух завдає їй болю. Її щоночі шмагають справжньою козацькою нагайкою; мало того, їй розповідають, як б'ють її сестру — ще жорстокіше, ще гірше. Вранці Лоню заносять, бо вона не може йти, ввечері тягнуть її знов на ті муки. Але вона мовчить. Пробуємо обкладати її тіло мокрими компресами. Ймовірно, це дає їй полегшення, але що те полегшення проти розповідей,

на які не скупляться офіцери. Пам'ятаю день, коли в лазні черговий тюремник, регулюючи рух в'язнів, загавився і впустив нас до вбиральні, де ще були дівчата з іншої камери. Між ними, власне, була сестра Лоні. Вона кинулась до нас, питаючи, чи, часом, не сидимо разом. Якою ж була наша радість, коли ми побачили, що вона здорова, зовсім не бита жорстоко. Лоні з нами не було, не мала сил іти. Але її сили повернулися, щойно почула: "Бася здорова, Басю не мучили". Життя повернулось до цього зболеного тіла.

Улюбленим способом примусити до зізнань не було побиття, ні, є способи простіші і менш дошкульні для чуйних сердець панів слідчих. Достатньо позбавити в'язня сну. Тоді ламаються найміцніші. Потрібно лиш, аби весь час мінялось кілька слідчих. Однак була війна, і, вочевидь, навіть в НКВД бракувало відповідних кадрів. То й процедури дотриматися не вдавалось, бо й ті двоє офіцерів, які змінювали один одного, теж поволі виснажувались. Це дивне відчуття — не спати кілька днів. Спочатку просто хочеться спати, очі злипаються, трохи паморочиться в голові, ніби з похмілля, але вже після трьох-чотирьох днів з людиною щось починає діятись. Пам'ятаю мого офіцера, майора на прізвище Прудніков. Був маленького зросту, під час допиту знімав валянки і постійно вихляв короткими ніжками у грубих шкарпетках з овечої вовни. Ті ноги під столом починали мені зливатись у якусь суцільну рухому колоду, сірувату, бруднувату, і не знаю чому, до мене долинав її запах, якийсь прикрий, різкий, який заліплював мені носа, просочувався, здавалось, аж у мозок, і колода чорнішала, розщеплювалася на дві, які тепер уже пахли дьогтем, і лише тоді я розуміла, що дивлюсь на підлогу і що то ноги заступника Пруднікова, який намагався мене розбудити, даючи склянку води. *Культурно*, як сказали б росіяни. В мозку без сну все змішується, лише крутиться думка: не говорити, не говорити або говорити "ні", "ні", "ні".

Але чую, що задоволений Прудніков кричить, що нарешті я сказала: “ні”, тож я одразу кажу “так”, “так”, “так” і бачу, далі бачу, що його ноги щоразу швидше вихляються під столом, і чую, як він скажено горлає.

Тиждень здається вічністю. В камері мої товаришки роблять що можуть, аби затулити мене від невсипущого вічка у дверях, щоби я хоч хвилю могла подрімати. Не дуже це вдається, вочевидь, варту попередили: такій і такій спати не можна. Але я й так сплю з розплющеними очима, повністю вимикаюсь, але це триває коротко, закоротко, бо мене знову волочать, тепер уже вдвох, бо один не дав би зі мною ради. Зрештою, навмисно підкреслюю слабкість — хай думають, що я вже лантух. Мене вітає заступник, милий, спокійний офіцер, зачиняє двері, сідає коло гарячої печі й каже сонним голосом: “*Надо рассказывать*”, — і спить, я теж, спимо обоє, він на тому табуреті, зіпершись до печі, я на стільці посеред кімнати, як і кожен в’язень *на допросе*. Він уже перед тим спав, тож прокидається раніше за мене, дає мені попити і щось там каже. Не слухаю його, поки не просить, щоб прочуняла, бо щохвили може повернутися Прудніков. Тож всідаюся знову на стільці, трохи відпочила. Спала майже годину — це наче цілу ніч. З’являється Прудніков, у нього червоні, набряклі очі, хоча кілька добрих годин міг собі спокійно похропити. Не дуже знає, про що питати, що казати. Гострить якісь олівці, навіть частує мене цигаркою. Мовчить, підводиться, ходить кімнатою, знову сідає, кудись на хвильку виходить, вертається. Потім монотонним голосом починає щось розповідати: як перед війною був у Болгарії, які там фрукти, яке смачне вино. Мріє про сонце. Я теж. Потім, раптом, похлоплюється, кричить, щось гарячково пише, рве той папір, починає спочатку круглим, рівним почерком: питання — відповідь. Тільки ще не знає, яке задати питання, я все одно не відповідаю. І минають порожні години, бо

вже вичерпався арсенал запитань, і він знає, що вже не дістане інших відповідей, ніж ті, які має. Минають години нудьги, тягнуться цілий вечір, ніч. Перериває їх іноді коротка дрімота — то його, то моя, бо він теж дримає, навіть часом похропує. А тоді зривається, кличе заступника і кудись вибігає. Чудові хвилини, бо ми одразу починаємо спати.

Після двох тижнів Пруднікову така забава набридла. Прийшла ніч, а мене ніхто не викликає на допит, прийшла друга — і знову я могла спокійно спати. За тиждень уже чудово почувалась. Мій слідчий теж відпочив. Зникло почервоніння очей. І сам став менш нервовим. Час від часу дивиться на мене уважно і каже: *“Женщину і палкой не доб’йош — как кошка”*.

Я потім розмовляла з багатьма таборовими товаришками про допити без сну. Загалом мали подібний досвід. Трохи галюцинацій, страшенна слабкість, якісь порушення зору, але найгірше — це втрата контролю над самим собою, над словами, рухами. Ті, кого посадили до війни, чи хто сидів у Москві, зазвичай проходили через руки навперемін чотирьох-п’яти завжди відпочилих слідчих. Тому швидше втрачали сили. Я не питала в них, чи витримали, думаю, могли щось підписати, не розуміючи, що підписують. Я в нашому місті, далеко від Москви, ще мала щастя. Двоє слідчих, з яких, до того ж, один виявився людиною, — це вберегло мене від найжахливішого почуття: зневаги до самої себе.

Хтось зі знайомих колись спитав мене: “Добре, але як виглядав процес?” — “Який процес?” — не могла я зрозуміти. — “Ну, процес, чи був він довгий, тривав тижні, місяці, що казав прокурор, як поводитись свідки тощо”. Боже мій! І знову ця прірва між уявленнями європейця і совєцькою дійсністю. Який ще процес?! Два дні нудного читання актів суддями, які зовсім не знали справи, без свідків, без

публіки, із заспаною секретаркою, я навіть не знаю, хто грав роль прокурора, а хто адвоката. Нас було чотирнадцять, звинувачених у належності до Армії крайової, чого ніхто не заперечував. Зачитували якісь позбавлені сенсу витяги з роздутих томів, які складались із папірців, що не мали в собі нічого важливого. Для нас це була приємна хвилина зустрічі, можливість обмінятися враженнями, думками. Під кінець другого дня нам по черзі надали останнє слово. Кожен підводився і починав з того, що він є польським громадянином, що його не можна звинувачувати у зраді батьківщини, бо Совети не його батьківщина, що вважає суд незаконним, таким, що суперечить принципам міжнародного права. Суддів це роздратувало, і решті вже не дозволили говорити. Нарада тривала п'ять хвилин, ми навіть не встигли викурити цигарку. Чоловікам дали по п'ятнадцять років каторги, жінкам — по десять ІТЛ¹ і п'ять *по рогам*, що означає позбавлення прав. Кумедія. Судді, зрештою, дуже молоді, лейтенанти, вже давно мали готові вирокі, написані, переписані. Останні наші допити провадили не лейтенанти, а полковники і майори. Вони вже давно вирішили, що з нами треба робити.

Словом, процес — то був маскарад, фасад, як і багато інших речей в тій величезній країні, де, однак, про видимість трохи дбають, але погано, не до кінця. Вони намагались надати вироків правності, законності, щоб його виголошував військовий трибунал, але той трибунал і сам добре знав, що це лише вистава, яку треба відіграти. Тож хай триває гра, аби лишень дотриматись формальностей. Там щось прочитають, там щось скажуть, зроблять одну-дві перерви, потім швидко підпишуть завчасно підготований вирок, і гайда додому. В'язнів нема про що питати, бо то затягнуло би справу, свідків не треба, бо це також

---

¹ *Исправительно-трудовых лагерей* — виправно-трудових таборів.

клопіт, адвокати — зайва морока, промова прокурора не потрібна. Й так відомо, що винні. Раз-два і готово. Правду кажучи, могли б то залагодити за годину. Але, вочевидь, якийсь вищий начальник сказав, що справа важлива і що її треба обговорювати довше. Тож трибунал тягнув, як у російському вислові *тяні резіну* — без сенсу, без потреби. Ми ж, однак, були задоволені, це були два дні зустрічей і відпочинку від нашого щоденного життя.

*

Писання цих спогадів не робить мені приємності. Я відклала його до шухляди на цілий довгий рік. Чи варто взагалі продовжувати? Чи не краще зайнятися чимось іншим, навіть писанням романів? Ну бо що нового можна розказати, в чому переконати?

Скільки ж разів, розповідаючи про табори, стикалась я з дивним фактом. Слухачі жадали описів найбільших жахів, майже в стилі сучасних фільмів-детективів. Вбивство, побиття, торттури — це здається їм найважливішим. Наче людські страждання були лише фізичними. Є в цій реакції щось недобре, втрата чутливості, знечулення до болю, який часом є лише моральним болем. Але не хочу бути несправедливою. Може, так слухачі хотіли зміцнити свою ненависть, упевнитися в думці, що там було дно, пекло і що люди, які нами керували, самі були родом із пекла. Що ж, є трохи правди в тім, що комунізм — то нове втілення диявола. Але не можу з цим нічого вдіяти, бо ненависті не відчуваю, особливо до людей. Може, до системи, до тої ідеї, плану, чогось дійсно абстрактного, що, однак, втілюючись, ставало потворною машинерією, яка ламала у своїх шестернях кожного, хто не міг, не вмів чи не хотів шліфувати своїх кутів, щоб до них допасуватись.

Факт, що ця машина ламала своїх і чужих, вільних і ув'язнених, ламала тіла, ба гірше — характери, викривлювала уявлення, погляди, прала мізки, словом “советизувала” людей. Відбирала в них почуття гідності і внутрішню свободу. Вчила мислити готовими формулами, перетворювала людей на вбраних у мундири манекенів. Але і в тих дерев'яних манекенах іноді щось тьохкало. Тож ми дивились на офіцерів і солдатів з червоними чи блакитними погонями трохи з подивом, трохи з жалістю; особливо її викликали солдати. Бідаки мали над нами владу, а самі боялися навіть думати. Я, в'язень, почувалась вільнішою (хоча мої кати могли зробити зі мною що хотіли), аніж той старий наглядч, який крадькома, швидко, щоб інший не побачив, клав мені в руку трохи махорки. Чи могла я його ненавидіти?

Мілош описував такий прикметний факт: совецькі солдати годували схопленого німця, пригощали цигаркою, а потім спокійно сказали, що вже час, і повели за стодолу. Така доля. Поки живеш, то покури собі *банкрутку*, наказано розстріляти — розстріляємо, *приказ это приказ*. Так і в нас. Наказали бити, то б'ємо, наказали кинути в карцер, ну що ж, будеш там сидіти, але як же часто жорстокість супроводжувало добродушне: “Ти, братику, вже, певно, звідти живим не вийдеш, шкода”.

Не всі факти вражають уяву тих, хто ніколи не знав в'язниці. Камера наша велика, найбільш комфортна з усіх, які знаю. Має зо шість на шість метрів. Майже квадратна. Щоправда, нас тут двадцять п'ять осіб, на кожну припадає трохи більше квадратного метра. Але нам здається, що маємо купу місця. Бо тих шістдесяти сантиметрів на два метри, або ж 1,2 м², стане, щоб витягнутись, не мати постійно скулені ноги. Це дуже багато. Тож ми лежимо поруч, впритул одна до одної, притиснуті, але для ніг є зазор, і ще трохи місця, щоб обійти довкола стіл, який стоїть

посередині. Під столом і біля нього теж лежбища, дуже добрі, бо тарілки можна поставити на столі. Ліжок, звісно, немає, я провела у в'язниці тринадцять місяців, але бачила тільки в одній камері двоє старих нар. Спимо, сидимо, їмо на підлозі. В камері два вікна, вона світла. Вікна високо, в глибоких еркерах. Мури товсті. Царські тюрми будували міцними, зі стінами по півтора метри завгрубшки.

Не чути голосів ззовні, єдині звуки — це кроки в коридорі, часом їх багато, ніби женуть кілька десятків людей. Етап? Нові арештовані? В грудні 1944 року цілі табуни проходили коридорами. Вже нова співкамерниця розказала про масові арешти в нашому місті. А так тиша. Не маємо книг чи газет. Переказуємо одна одній якісь фільми, якісь книжки. Часом щось собі тихенько співаємо. І так поволі течуть години.

Сірі обличчя, запалі щоки і трохи ніби підпухлі очі. Не від плачу, ні. Повіки набрякли від безсоння, голоду, неспокою... Пам'ятаю, в перші дні, а радше в перші місяці, ми по черзі помічали, що не маємо менструації. Спочатку це викликало паніку. Господи Боже, ти вагітна, що робити з дитиною, заберуть, вб'ють! Згодом ми зрозуміли, що це не вагітність. Це в'язниця. І думки більш приземлені. Що б зробила, якби знову захворіла? Де взяти хоч трохи бо-дай якихось гігієнічних засобів? Когось, власне, недавно арештували, і людина хворіє. Вискубує ватин зі старого зимового пальта. На скільки того ватину вистачить? Зрештою, він брудний. Але що робити, що іще можна зробити? Тюремна лікарка на наші прохання лише знижує плечима. Галіна рве рушник, переданий від родини. Весь час його пере, що декого дратує, бо використовує забагато води. Хтось нарікає, хтось заспокоює. Привід для суперечки. Адже мила й так не маємо, то що це за прання. Сморід у камері стає ще густішим, майже нестерпним. На обличчі Галіни плями сорому, приниження. Нічого не можна

сховати, закрити від очей інших. Ми приречені не мати приватності, на прилюдне споживання їжі, сон, травлення, випорожнення, хвороби, навіть на смерть. Ані хвилини, ані секунди усамітнення. Оголена фізіологія, нічого більше, лише фізіологія. Вже не люди, а тільки виснажені, розладнані тіла. Це і є щоденне життя.

Дивовижною є людська чулість. Ми спокійні, однак чутливі, мов надзвичайно складні прилади. Реагуємо на кожен сигнал ззовні, іноді ще до того, як він доходить до камери. Телепатичне чуття, особливо сприйнятливе до нещастя. Ніхто не ставиться до передчуттів легковажно, знижуючи плечима. Ми вже знаємо, що в цьому щось є, щось, що готує нас до найгіршого. Вранішня депресія Ірени, без причини. Її донечку забрали до *детдома*. Мати, чоловік, брат сидять. Шукають її батька, одного з найвідоміших соціалістичних діячів довоєнної Польщі. Він зараз лідер підпілля, яке все ще діє, намагається врятувати людей, пам'ятки, документи тощо. Її мучать не биттям, це зайве, достатньо того, що розповідають їй про донечку, про матір — хвору жінку. Вимагають адресу батька. Ірена сидить біля мене, цілими днями мовчить, однак залишається спокійною. Молиться. Сьогодні ж не може знайти собі місця. Ми всі це бачимо. Крутиться на своїй постелі, підводиться, починає щось казати, знову замовкає, зупиняючись ледь не на півслові. Вже місяць її не викликають на допити. Коли черговий тюремник відчиняє двері, починаючи свою звичну проповідь: "*На букву...*" — Ірена йде до нього, і всі знаємо, що напевно прийшов по неї. Всі чекаємо з нетерпінням. Власне, вже знаємо. Коли вона повертається за кілька годин ще сіріша, ніж завжди, ніхто ні про що не питає. Пізніше розкаже нам кілька подробиць. Учора його взяли, на вулиці, хтось, певно, за ним стежив. Хтось виказав. У кабінеті нашого злотоустого *наркома* розіграли виставу, як завжди, з невибагливим смаком. Привели хвору

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка,
повну версію книги.